

EGY SZEMLE SZEMLÉJE – AVAGY MODERNIZÁCIÓS RECEPCIÓ

DOI 10.35402/kek.2022.1.14

Mindenki ismeri Sólem Áléchem jiddis nyelven alkotó orosz-zsidó író regényhősét, Tóbiást, azaz Tevjét, az anatevkai tejesembert, ha máshonnan nem, akkor a *Hegedűs a háztetőn* című 1964-es musicalból, vagy az abból forgatott és azonos című, Norman Frederick Jewison által rendezett 1971-es filmből. Áléchem regénye 1894-ben jelent meg. A dátum szimbolikus is lehetne: a 19. század és a 20. század, a tradicionális orosz, ukrán kisvárosi zsidó életmód meg életvitel csöndes folydogálása és a kohóként fortyogó, új eszméket, nézeteket, gondolatokat és életfölgöfögásokat kiolvasztó, magából kivetítő modernitás rombolása-újraateremtése együtt létezett Tóbiás, avagy Tevje – és persze Áléchem – világában. Az együttlétezés persze magával hozta a tragédiát, hiszen Tóbiásnak, az orosz-zsidó kisember archetípusának választania kellett az új világ, a modernitás tolerálása és a régihez való rugalmatlan ragaszkodás között.

A „rég” világ szilárdan belegyökerezik a több évezredes zsidó hagyományrendszerbe, amely segítette a zsidóság megmaradását. Ám a fiatalok – Tóbiás lányai – már az új kor gyermekei, és a 19. század eszméje, az egyéniség kultusza hat rájuk is, akárcsak keresztény kortársaikra. Egyéni választásukkal, boldogság iránti vágyukkal már akaratlanul az új kor, a 20. század szellemiségét, annak eszméit előlegezik meg, nőemancipációval, sőt az érzelmek emancipációjával, szocializmussal és az identitás szabad választásával. Mint ahogyan a maga brutális formájában Anatevka pusztulása (és tágabban a századvégi pogromsorozat) előrevetíti a sötét jövőt, amelyet Áléchem még nem érzékelhetett, és nem is ért meg: a holokausztot.

A zsidó modernizáció filozófiai útja a XIX. században. Tanulmányok a Magyar Zsidó Szemléről című tanulmánykötet nem szépirodalmi formában, hanem tudománytörténeti nézőpontból elemzi, kutatja a hagyományörzés és a modernitás együttlétezéséből fakadó drámai folyamatot. A 197 oldalas tanulmánykötet az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem kiadásában jelent meg. Szerkesztője Kiss Endre, akinek kutatási területe a történetfilozófia, a globalizáció, információs társadalom és filozófiatörténet. A tanulmánykötet kilenc tételből áll, Kiss Endre bevezetőjén kívül két közlemény (mindkettő

Ábrahám Vera tollából) és öt tanulmány, valamint a függelék alkotja. A kötet a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány támogatásával jelent meg.

Mielőtt ismertetném magát a kötetet, talán érdemes röviden összefoglalni, hogy mi is volt az a bizonyos *Magyar Zsidó Szemle*. A szájak visszavezetnek az 1868-as zsidó hitközségek kongresszusáig, amelynek feladata az lett volna, hogy kijelölje az egységes álláspontot a magyarországi zsidóság valósággyakorlatával kapcsolatban. Itt jegyezném meg, hogy már a „magyarországi” és a „magyar” jelzők is alkalmasak voltak a korban a vitára és az álláspontok elválasztására: a zsidóság egy része teljes természetességgel azonosította magát azzal a néppel, amelynek keretében élt, míg mások ugyanilyen magától értetődően tartották magukat egy külön népi fölgöfögéshez, és – tragikusan, de logikus módon – ezzel kicsit az antiszemitékkel is egy platformra kerültek, hiszen éppúgy propagálták az elkülönülést, mint amazok. Ahogyan lenni szokott a történelemben, az egységesítő törekvések csak fölgyorsították a szakadást: a reformjudaizmus magyarországi ágát képviselő neológia és a hagyományokhoz ragaszkodóbb, ezt már nevével reprezentáló ortodox irányzat útjai elváltak.

A neológ irányzat fejezte ki hagyományosan az asszimilálódni kívánó zsidóság törekvéseit. 1877-ben a neológia lépéselőnybe került az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem megalakulásával, amely egyetlen intézményben koncentráta a rabbiképzést, szemben az egyenrangú jesivák hálózatára támaszkodó ortodoxiával. Ahogyan a reformjudaizmus nyugat-európai (francia, német stb.) irányzatai, a neológia is igényelte a saját értékeit megjelenítő tudományos és közéleti folyóiratot. Az 1884–1948 között létező *Magyar Zsidó Szemle* volt az első magyar nyelvű zsidó folyóirat. Őt főszerkesztő munkálkodása alatt a *Magyar Zsidó Szemle* végig megőrizte dominanciáját a magyar zsidóság szellemi életében.

A folyóirat történetét – meglehetősen röviden – Kiss Endre ismerteti. Tájékozódhatunk a lap első főszerkesztőiről, a folyóiratnak a zsidó néprajzban, folklórkutatásban betöltött szerepéről, valamint érdekességként megtudhatjuk, hogy a magyar zsidóság folyóirata megelőzte időben a hasonló

tematikájú angol folyóirat születését. Néhány számszerű adat elért volna még a bevezetőben. Például nem tudjuk meg az írásból, hogy a lap milyen gyakorisággal jelent meg: havi, negyedéves, esetleg éves lapra gondoljunk-e. Erre a válasz az a szakirodalom alapján, hogy a folyóirat megjelenése változó volt. Fennállásának első évtizedében évi 10 számban jelent meg, majd egy rövid időszakban (1891–1895) 12-ben. 1896-tól kezdve a lap megjelenési gyakorisága negyedévre szűkült, majd 1927-től 6 szám jelent meg, 1929-től 1937-ig pedig ismét havilap formátumban működött. A megjelenési gyakoriság változása valószínűleg nem független a főszerkesztők törekvéseitől, éppúgy, ahogyan az adott korszak politikai változásaitól. Erre vonatkozóan azonban semmit nem tudunk meg a kötetből.

Az első közlemény, Ábrahám Vera, a Szegedi Zsidó Archívum projektvezetője írása Dr. Herskovits Mózesről, Somogyszil rabbijáról (9-13.). Ábrahám hosszú évek óta kutatja a somogyi és a szegedi zsidóság történetét, emellett 2007-től kutatója az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem MTA Kultúratudományi Kutatócsoportnak. Az írás címe többet ígér, mint amit teljesít: ugyan bemutatja Somogyszil zsidó életét, a hitközség létrejöttét, a somogyszili zsidóság sorsát, de éppen a főszereplő, Dr. Herskovits Mózes gondolatairól nem sokat tudunk meg. Furcsa választás, hogy bár a címben Ábrahám azt ígéri, hogy a *Magyar Zsidó Szemlé*től ír, ám mindössze egyetlen Herskovits-cikket idéz, azt is az *Egyenlőség* című lapból. A közlemény nem túl merész konklúziója, hogy „Herskovits, közösségével együtt a neológia és emancipáció híve volt, ennek nyomai a korabeli zsidó orgánumban megtalálhatóak” (13). Ám jó lett volna, ha Herskovits írásairól többet olvashatunk a közleményben.

Ezt követi ugyancsak Ábrahám Vera írása *Löw Lipót és dr. Hirschler Ignác levelezéséről* (14-19.). Az idézett levelek leginkább az országos rabbiszeminárium (az Országos Rabbiképző) alapítása körül forognak. Érdekes mentalitástörténeti, a zsidóság belső megosztottságát megvilágító vélemények tükröződnek a levelekben. Ugyancsak fontos kiemelni, hogy Löw Lipót szép gyászbeszédében búcsúztatta el Klauzál Gábort, akit általában a Batthyány-kormány földművelés- és iparügyi minisztereként ismerünk, de emellett, illetve ezen túl jelentős zsidó szempontból is: Klauzál Csongrád vármegye követeként kiállt a zsidóság emancipációja mellett (19.).

A tanulmányok című blokk első írásában Ábrahám Vera a Magyar-Zsidó Irodalmi Társaság és

a Magyar Könyvtári Társaság recepcióját követi nyomon a *Magyar Zsidó Szemle* hasábjain folyó polémiákban (21-28.). A magyar zsidóság (és persze ne feledkezzünk el, a *Magyar Zsidó Szemle* kontextusában mindig a neológ zsidóság a képviselt) civil önszerveződését, kultúrapártoló és -terjesztő tevékenységét dicséri, hogy már 1893-ban, a nevezetes kongresszust követően negyedszázaddal fölmerült az igény – konkrétan Palágyi Lajos költő, tanítóképző-intézeti tanár részéről – hitközségi könyvtárak alapítására (23.). A neológ gondolkodók fölfogását jellemzi, hogy a könyvtárügy fejlesztését, a könyvtárat nélkülöző hitközségek igényes magyar nyelvű irodalommal való ellátását nem egyszerűen a tudás terjesztése eszközének, hanem egyenesen nemzeti ügynek tekintették. Miként az akció vezetője, Tenczer Pál megfogalmazta, „oly férfiak is, kikre egyáltalán nem mondható, hogy valaha zsidó felekezeti ügyek iránt érdeklődtek volna, most örömmel üdvözlük a mozgalmat, mert belátták, hogy itt nagyjelentőségű magyar kulturális mozgalomról van szó. (...) Belátták, hogy ez bár felekezeti mozgalom, mégis nemzeti eszme” (24.).

Sajnálatos módon éppen a neológ közélet másik nagy kezdeményezése, az Irodalmi Társaság nem tette lehetővé két, egymással párhuzamosan futó mozgalom szervezését. De a könyvtáralapítási és -fejlesztési akció kapcsán betekintést nyerhetünk a helyi hitközségek szociális és pénzügyi helyzetébe: Mezey Ferenc, a *Magyar Zsidó Szemle* főszerkesztője szerint „halva született eszme, hogy szegény hitközségeink, melyek intézményeik fenntartására és fejlesztésére is alig képesek, könyvtárakat alakítsanak” (27.). A könyvtárügy sikertelensége éles polémiát váltott ki. Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* szerkesztője támogatta a könyvtárügyi társaság megszüntetését, mert úgy érezte, nem méltó a neológiához, hogy önkebelén belül támogasson két konkurens társaságot. Vázsonyi Vilmos polgári demokrata politikus viszont éles hangon bírálta az Országos Irodát, amiért megakadályozta egy nemes mozgalom megszületését (28.).

Ezt követően kissé filozofikusabb hangú tanulmányok következnek. Babits Antal írása Sémtonban Jozsef Falqéra költő és filozófus életrajzával viszszavisz bennünket a középkorba (29-42). Személyében megismerhetjük a legismertebb Maimonidész-magyarázót, aki útmutatót írt Maimonidész (eredeti nevén Mose ben Maimon) *Tévelygők útmutatója* című művének értelmezéséhez.

Hrotkó Larissa és Oláh János írásai rokon gyökereik abban az értelemben, hogy mindkét

tanulmány szervesen kapcsolódik az ún. „zsidóság tudományához”, a *Wissenschaft des Judentums*-hoz. Kiss Endre írta a tanulmánykötet leghosszabb tanulmányát (68-191.). A szerző ambíciója nem kisebb, mint az, hogy körképszerűen és teljes mélységében bemutassa a zsidó filozófia 19. századi útjait. A feladat nem kicsi, és ehhez mérten valóban nem túlzás a 123 oldal, hiszen a zsidóságról és a modernizációról egyaránt sokan és sokat írtak, nem beszélve a kettő közös metszetéről. Az eszmetörténet kutatóinak, beleértve a szocialista eszme kutatóit, valóságos paradicsom ez a tanulmány, hiszen megismerhetjük, miként lehet eljutni a 17. századi filozófus, Spinoza gondolataitól Moses Hess *A pénz lényegéről* című 1843–44-es művéig, vagy éppen Karl Marx sokat citált – és félreértett – *A zsidókérdéshez* című 1842-es röpiratáig. Személyes kedvencem Goethe és a zsidóság kapcsolatának föltárása. Kiss meggyőzően mutatja be, hogy Goethe életének gyermekkorától kezdve központi része volt a környezetében élő zsidóság szokásrendszere, sőt a *Wilhelm Meister tanulólévei* című fejlődésregényében a zsidó vallás tárgyi és formavilága tükröződik (73.).

Kiss a legrészletesebben Moses Hess életművével foglalkozik, amely annál is lényegesebb, mert Hess hatása kimutatható Marxon (például a *Gazdasági-filozófiai kéziratokon*), éppúgy, ahogyan a marxizmus revízióját meghirdető Eduard Bernsteinen. Kiss részletesen elemzi Hess és Marx „odi et amo” viszonyát, amelynek során Marx az univerzalista történelemfölfogás révén meghaladja Hess „igazi szocializmusát”: nem a humanizmus, hanem a majd (egyszer) eljövendő, mert a lineáris történelemfölfogás révén elkerülhetetlen világorradalom vezet majd el a kommunizmushoz (108-109.). Ezzel Marx maga eltolta a jövőbe a kommunizmus megvalósítását, egyúttal elszakította azt pusztán az emberi akarattól, a jelenbeli politikától. Eduard Bernstein – Hess-hez és Marxhoz hasonlóan szintén zsidó származású – német szocialista (illetve ekkor már szociáldemokrata) politikus lesz az, aki a 19. század végén a marxi gondolatkör revíziója révén leszámol a marxi gondolat kultusszá emelésével, és visszavezeti a szocializmus ügyét a politikai cselekvéshez.

A zsidó modernizáció filozófiai útja a XIX. században című kötet igényes, szép kiállítású kötet, tartalma okán pedig megkerülhetetlen mind a zsidó vallástörténettel foglalkozó kutatók, mind az eszmetörténészek számára. Ugyanakkor a kötet két hátránnyal rendelkezik. Az egyik, hogy a tanulmányok olykor nagyon tömények. Hiányoznak – leszámítva

Ábrahám Vera első közleményét – az illusztrációk, amelyek megtörnék, olvasóbaráttá tennék a kötetet. Például nagyon szükséges lett volna a *Magyar Zsidó Szemle* néhány főszerkesztője, szerkesztője és szerzője, valamint a kötet lapjain megjelenő közéleti személyek fényképének beillesztése a kötetbe, gondoljunk Mezey Ferencre, Palágyi Lajosra, Szabolcsi Miksára vagy, hogy egy ismertebb nevet (bár sajnos nem eléggé ismertet) mondjunk, Vázsonyi Vilmosra. Furcsa egy folyóiratról szóló kötet, amelyben az adott folyóirat egyetlen címlapja nem szerepel illusztrációként. A másik hátrány, hogy a szerzők sokszor túlzottan is adottnak veszik bizonyos fogalmak ismeretét, ami nehezen olvashatóvá teszi a művet. A „wissenschaft des Judentums” például nyugodtan lefordítható és megmagyarázható lett volna első említésekor. Érdemes lett volna elkerülni az idegen szavak halmozását a tanulmányok címében. Moses Hess művének címét *A pénz filozófiájának* fordítják, noha a mű eredeti címe, *A pénz lényegéről* (*Über das Geldwesen*, amely címben a Wesen szabadon fordítható természetnek, lényegnek vagy sajátosságnak), és ez a cím egyértelműbben kifejezi a szerző szándékát. A lábjegyzetelés néhol nehézkes, ésszerűtlen: a 14. oldalon például fölösleges kiírni 17 lábjegyzeten keresztül a *Magyar Zsidó Szemle* címet, bőven elég lett volna rövidítéssel utalni rá.

A kötet mindenképpen gazdagítja a magyar zsidó filozófiáról szóló ismereteket, és egyes tanulmányok később bővíthetőek, kiszélesíthetőek. Különösen fontos a mentalitástörténeti szemlélet, amely visszaköszön a tanulmányokban. A neológ gondolkodók, akik a *Magyar Zsidó Szemle* körül tömörültek, saját mozgalmukat nem egyszerűen vallási irányzatként, hanem nemzeti ügyként értékelték. Ezért is tartották fontosnak az irodalmi élet és a könyvtárügy fejlesztését, a szegény zsidó hitközségek támogatását. Ezért jogosan mondhatta Palágyi Lajos a könyvtárak alapítása kapcsán, hogy „ez felekezeti mozgalom – mégis nemzeti eszme”. Ennek állít emléket ez a tanulmánykötet Alexander Bernát, Löw Lipót, Hirschler Ignác, Palágyi, Mezey Ferenc, Vázsonyi Vilmos arcélének fölillantásával.